

O‘ZBEK TILI TA’LIMIGA PSIXOLINGVISTIK YONDASHUVNI QO‘LLASHNING AMALIY JIHATLARI

Sharipova Shahrizoda Yashinovna

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

“O‘zbek tili ta’limi” fakulteti 4-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ta’lim o‘zga tilda olib boriladigan maktablarda o‘zbek tili fanini davlat tili sifatida o‘qitish, bu fandan o‘quvchilarda ma’lum kompetensiyalarni shakllantirish uchun Davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturlarida mazkur fanning maqsad va vazifalarini belgilab berildi. Ushbu maqolada psixolingvistik usullarni qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari bayon etilgan. Xususan, “Hikoya”, “Safar”, “O‘zaro bog‘liqlik”, “Umumiylikni izlash” metodlari o‘zbek tili darslarining samaradorligini oshirish jihatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, psixolingvistika, nutq ontogenezi, nutqiy kompetensiya, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, “Hikoya”, “Safar”, “O‘zaro bog‘liqlik”, “Umumiylikni izlash” metodlari...

KIRISH

Mamlakatimizda ta’lim-tarbiya sohasiga mustaqillikning dastlabki yillaridanoq alohida e’tibor berib kelinmoqda. Ayniqsa, o‘zbek tili fanini noo‘zbek guruhlarida davlat tili sifatida o‘qitishning yo‘lga qo‘yilishi “Davlat tili to‘g‘risidagi” qonunning talablarini bajarishning muhim omili bo‘lib xizmat qildi. Chunki, O‘zbekistonda 130 dan ortiq turli xil millat va elat vakillari istiqomat qilishadi. Ularning milliy urf-odatlarini, madaniyatini hamda ona tillarini hurmat qilishni davlatimiz o‘z zimmasiga olgan. Shuningdek davlatimiz bosh qomusida “O‘zbekiston Respublikasining davlat

tili o‘zbek tilidir” degan moddaning kiritilishi o‘zbek tilining nufuzi va davlat tili sifatida obro‘cini yanada yuksakka ko‘tarishga xizmat qildi desak aslo xato bo‘lmaydi¹.

MATERIALLAR VA METODOLOGIYA

Ma’lumki, **ontogenez** – organizmdagi biron narsaning (organ, funksiya, tuzilish) tug‘ilishidan to o‘lguniga qadar bo‘lgan izchil rivojlanishi. Shunday ekan, **nutq ontogenizi** nutqning inson hayoti davomida izchil rivojlanishidir.

Psixolingvistikada ontogenez termini inson lisoniy qobiliyatlarining shakllanishini anglatadi. Nutq ontogenezi nutqiy faoliyat nazariyasining tarkibiy qismi bo‘lib, u individda nutq mahsulining shakllanishi, nutqiy qobiliyat ko‘nikmasining paydo bo‘lishini o‘rganadi. Nutq ontogenezi bola nutqining tug‘ilishdan to 7 (9,11) yoshgacha bo‘lgan davrida har tomonlama izchil rivojlanishida namoyon bo‘ladi².

O‘zbek tili fani yosh bolalarning tafakkur qilish faoliyatini kengaytirishga, erkin fikrlay olishi, o‘zgaralar fikrini tinglashi, o‘z fikrlarini og‘zaki va yozma ravishda ravon bayon eta olishi, jamiyat a’zolari bilan erkin muloqotda bo‘la oladigan ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu o‘rinda ona tili ta’limiga o‘quv fani emas, balki butun ta’lim tizimini uyushtiruvchi ta’lim jarayoni sifatida qaraladi. Nutq – kishi faoliyatining turi, til vositalari (so‘z, so‘z birikmasi, gap) asosida tafakkurni ishga solishdir. Nutq o‘zaro aloqa va xabar, o‘z fikrini his-hayajon bilan ifodalash va boshqalarga ta’sir etish vazifasini bajaradi. Yaxshi rivojlangan nutq jamiyatda kishi faoliyatining muhim vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi. O‘quvchi uchun esa nutq maktabda muvaffaqiyatli ta’lim olish qurolidir. Yozma nutqni o‘stirishda uch yo‘nalish aniq ajratiladi:

- so‘z ustida izlanish;
- so‘z birikmasi va gap ustida izlanish;
- bog‘lanishli nutq ustida izlanish.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 2017, T; Ma’naviyat 7 bet.

² Usmonova Sh. Psixolingvistika. T., 2014. – 96 bet. B. 31-36.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqini o'stirish masalasi hozirgi uslubiy adabiyotlarda til, lug'at boyligi va nutq madaniyati haqida bilimlarga turlicha yondashuvlar asosida hal qilinadi. Boshlang'ich sinf ona tili dasturiga kiritilgan lingvistik tushunchalardan kelib chiqib, mashqlarni fonetik, leksik, so'z yasalishi, morfemik (so'z tarkibi), grafik, orfografik, orfoepik, grammatik mashqlarga ajratish mumkin. Mazkur mashqlar asosida amalga oshiriladigan tahlil o'quvchilarning nazariy tushunchalarni o'zlashtirishlariga yordam berishi, lug'atini boyitishi, bog'lanishli nutqini o'stirishi jihatidan keng qamrovli bo'lib, o'quvchilarning tilni har tomonlama o'zlashtirishlarini ta'minlashini nazarda tutadi.

Darslarni didaktik o'yinlar vositasida olib borish bolalarning aqliy faoliyatga tezroq kirishishlari va adaptatsiya hosil qilishlariga ham ko'mak beradi. Yangi dars boshlanishida yoki o'tgan darsni mustahkamlash paytida didaktik o'yinlardan foydalanib, o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishlarini oshirish mumkin. Pedagogik kitoblarda berilgan ilmiy ma'lumotlarga qaraganda, 7 yoshli bolalar 3000 dan 7000 gacha, 10-11 yoshli bolalar 8000 dan 15000 gacha, so'zni bilishlari lozim. Ammo, afsuski, o'zbek tili mashg'ulotlarida fikrni og'zaki va yozma shaklda bayon qilish zaruriyati tug'ilganda o'quvchilardagi so'z qashshoqligi darrov sezilib qoladi. Nutqda so'zlarni takroriy qo'llash, berilgan so'zni uning ma'nodoshi, uyadoshi va qarama-qarshi ma'noligi bilan almashtira olmaslik, ma'lum bir sohaga qarashli so'zlar lug'atini tuzishda uchraydigan qiyinchiliklar, shubhasiz, o'quvchilarning so'z boyligi yetarli emasligidan dalolat beradi¹.

O'zbek tili mashg'ulotlarida o'quvchilar nutqining rivojlanishini qiyinlashtirayotgan omillardan yana biri o'quvchilarning uyda, ko'chada yoki sinfdan tashqari paytlarda rus, tojik, turkman, qirg'iz yoki boshqa (sheva) tilda so'zlashib, maktabda o'zbek tilida o'qishidir. Etnografik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, jumhuriyatimiz hududida juda ko'p ruslar, tojiklar, turkmanlar, qirg'izlar, qozoqlar yashaydi. Xullas, o'quvchi nutqini rivojlantirish murakkab jarayon bo'lib, unga

---

¹ To'xliyev B, Shamsiyeva M, Ziyodova T. O'zbek tili o'qitish metodikasi. T., 2006. – 192 bet, B. 24-26.

monelik qilayotgan omillar ham faqat ta'lim mazmuni yoki o'qituvchigagina bog'liq emas. Barcha imkoniyatlar to'laligicha ishga solinsagina fikrni og'zaki va yozma ravishda to'g'ri, ravon ifodalashga o'rgatish jarayoni oson kechadi. O'quvchi nutqini rivojlantirishga keng yo'l ochadi. Bizga ma'lumki, o'quvchilar bir xillikdan zerikadi. Shuning uchun ularni nutqini o'stirishda doimo har xil metod va o'yinlardan foydalanish lozim. Quyida shulardan ba'zilarini misol tariqasida keltiramiz.

“Hikoya”. O'qituvchi xattaxtaga bir nechta so'z yozib qo'yadi. Masalan: Nafosat, yomg'ir, soat va adabiyot kabi. O'quvchilar mustaqil ravishda shu so'zlar ishtirokida hikoya tuzadilar.

“O'zaro bog'liqlik”. O'quvchilarga rasmi kartochkalar tarqatiladi. Ular kartochkalar bilan tanishib chiqqach, o'quvchi rasmdagi buyum haqida gapirib beradi. Masalan: “Bu olma daraxti. Olma bog'da o'sadi va mevalarga kiradi. Uni o'quvchilar juda yaxshi ko'rishadi”. Keyin ikkinchi bola ham o'zidagi buyum haqida gapiradi va o'zidagi buyum bilan birinchi o'quvchidagi buyumini o'zaro bog'liqligini aytishi kerak bo'ladi. Masalan: “Bu quyosh. Quyosh chiqsa havo isiydi. Uni o'quvchilar yaxshi ko'rishadi. Quyosh isitib tursa, olma va boshqa mevalar pishadi”. Keyin uchinchi o'quvchi o'zidagi predmet haqida gapiradi va ikkinchi boladagi predmet bilan o'zidagi predmet orasidagi bog'liqlikni topishi kerak. O'yin shu tartibda davom etadi.

“Umumiylikni izlash”. O'quvchilar aylana bo'lib o'tiradilar. Olib boruvchi o'quvchilardan biriga to'pni otayotib, bir-biri bilan bog'lanmagan ikkita so'zni aytadi. Masalan: maktab va o'quvchi, kitob va javon, quyosh va gul... To'pni tutib olgan o'quvchi so'z juftligi orasidan umumiy belgini aytib to'pni qaytaradi.

“Safar”. O'quvchilarga maktabdan yoki uylaridan ma'lum bir joygacha bo'lgan yo'lini tasvirlash topshirig'i beriladi. O'quvchilar bir necha kun davomida “obyekt”ni mustaqil kuzatadilar va uni og'zaki tasvirlab beradilar. Sinchkovlik, ziyraklik, kuzatuvchanlik, atrof-muhitga diqqat-e'tibor talab etiladigan bu o'yin vositasida Vatanni sevish, tabiatga muhabbat, chor-atrofga e'tiborli bo'lish hislarini tarbiyalash mumkin. Mazkur interaktiv o'yinlardan foydalanganda o'quvchilarning nutqi rivojlanadi, lug'at boyligi yanada ortadi, mustaqil fikrlash malakasi shakllanadi.

Yuqorida keltirilgan ta'limiy o'yinlar o'quvchilarning darsda faolligini oshirish bilan birga bilimlarni o'zlashtirish jarayonini yengillashtirish va mustahkamlash, nutq o'stirishga yo'naltirilgan har bir mashg'ulotni qiziqarli tashkil etishga xizmat qiladi.

O'zbek tili darslarida o'quvchilar til yordamida tabiat va kishilar hayoti haqida bilim oladilar; ular kuzatishni, o'ylashni va ko'rganlari, eshitganlari, o'qiganlari bo'yicha to'g'ri bayon qilishni o'rganadilar. O'zbek tili darslari bolalar lug'atini boyitishga samarali yordam beradi, nutqni tuzishni o'rgatadi. Adabiy o'qish darsi va u bilan bog'liq holda olib boriladigan ekskursiya o'quvchilarga tabiat hodisalari, kishilar hayoti va mehnati haqida, axloq qoidalari, boshqa kishilar bilan muomala normalari haqida bilim beradi; bu darsda o'quvchi nutqiga, uni shakllantirish va o'stirishga keng imkoniyat mavjud. Grammatika va to'g'ri yozuv darslarida tilni maxsus o'rganish bilan bolalar alohida tovush, bo'g'in, so'z va gaplarni eshitishga va aytishga o'rganadilar. Ular predmet, harakat, belgi bildirgan ko'pgina so'zlarni, shuningdek, tovush, harf, bo'g'in, o'zak, so'z, so'z yasovchi, forma yasovchi, qo'shimcha, so'z turkumi, ot, sifat, son, fe'l, olmosh, bog'lovchi, gap, gap bo'lagi, bosh bo'lak, ikkinchi darajali bo'lak, darak gap, so'roq gap, undov gap; turlanish, bosh kelishik singari juda ko'p yangi terminlarni bilib oladilar.

Natijada o'quvchilarda quyidagi:

- turli xil shakl va mazmundagi samarali og'zaki, va yozma va multimediyaga asoslangan muloqotni anglash, boshqarish va ijod qilish;
- turli xil shakllarda va vositalar orqali axborotlarni tahlil etish, baholash, boshqarish hayrixoh bo'lish; turli xil istiqbollarga e'tibor bilan qarash;
- jamoada ishlay olish va yetakchilik qobiliyatlarini namoyon etish; turli xil rollar va ma'sulyatlarni qabul qila olish; boshqalar bilan birgalikda samarali mehnat qila olish; boshqalarga hayrixoh bo'lish; turli xil istiqbollarga e'tibor bilan qarash kabi hayotiy ko'nikmalarning shakllanishi kafolatlanadi.

Kichik yoshdagi bolalarning ta'lim-tarbiyasida badiiy asarlarning, xususan, maqollarning o'rni va ahamiyati juda kattadir. Maqollarni o'rgatishning ta'limiy tomoni deganda o'quvchilarga maqollarning janr va birlik sifatida o'ziga xos jihatlari,

ya'ni janr sifatida yaratilish davri, badiiy asarlarda qo'llanish sabab va maqsadlari, tilimizda lingvistik birlik sifatida iste'mol doirasi va qiymati, boshqa birliklardan farqlanishi, nutqda to'g'ri va o'rinli qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish vazifasi ko'zda tutiladi. To'g'ri, boshlang'ich sinflarda badiiy asarlarning janriy xususiyatlarini nazariy jihatdan o'rgatish yoki til birligi sifatida tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rgatish biroz og'irlik qilishi mumkin. Biroq buni didaktik tahlil, ko'rgazmalilik, muammoli vaziyat, nazariyaning amaliyot bilan, o'qish fanining ona tili fani bilan o'zaro bog'liqligi, ta'lim-tarbiyaning birligi tamoyillariga tayangan holda amalga oshirish mumkin.

Maktablarda ba'zan maqollarni ibora yoki hikmatli so'zlardan ajratmasdan umumiy birlik sifatida talqin etilishi guvohi bo'ldik, vaholanki, hikmatli so'zlar mazmun-mohiyati, qo'llanish maqsadi va yaratilish shakliga ko'ra maqollarga juda yaqin tursa-da, aniq muallif tomonidan yaratilishi va boshqa o'ziga xos jihatlari bilan farqlanadi:

1. Kishi hunardan qo'l tortsa, u aqlsizlikdir. (Kaykovus)
2. Hunar bo'lsa qo'lingda, non topilar yo'lingda. (Maqol)
3. Bilim – qaytarish va takrorlash mevasidir. (A.R.Beruniy)

Shu bilan birga maqollarni noto'g'ri talqin etadi, variantlarini bir-biriga almashtirib yuboradi yoki maqollar ustida tahlil o'tkazmasdan shunchaki yod oldirish bilan kifoyalanadi. Bu esa o'quvchilarga yuqori sinfda o'qiyotganlarida ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi¹.

Yuqoridagi o'zida innovatsion pedagogik ruhni singdirgan bunday dars usullari o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini oshiribgina qolmasdan, ulardan mustaqil tadqiqotchilik hamda intiluvchanlik xislatlarining chuqur tomir otishida yordam berishiga ishonchimiz komil. Lekin, mazkur usul va metodlarni qanday vaziyatda yoki qaysi sharoitda qo'llash, ularni o'quvchilarga qay tarzda tushuntirib yetkaza olishi o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liqligini unutmasligimiz kerak. Shuningdek,

---

¹ To'xliyev B, Shamsiyeva M, Ziyodova T. O'zbek tili o'qitish metodikasi. T., 2006. – 192 bet, B. 24-26.

ta'lim jarayonida yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni bartaraf etish uchun qo'llaniluvchi metodlar mavjud. Bu metodlar darsda o'quvchi va o'qituvchi o'rtasida aloqani ta'minlashga va samarali dars jarayoni uchun muhim. Taqdim etilgan metod barcha o'quvchilarni darsda faollikka chaqiruvchi metod hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T., 2017.
2. Abduraimova M. Ona tili ta'limida ilg'or pedagogik texnologiya. Toshkent, 2005.
3. To'xliyev B, Shamsiyeva M, Ziyodova T. O'zbek tili o'qitish metodikasi. T., 2006. – 192 bet, B. 24-26.
4. Usmonova Sh. Psixolingvistika. T., 2014. – 96 bet. B. 31-36.
5. <https://cyberleninka.ru/>